

ЛОГІКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РОЗСУДУ СУБ'ЄКТІВ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

Ванджурак Р.В.,
доктор філософії з права (Ph.D),
докторант Національної академії внутрішніх справ,
адвокат
ORCID: 0000-0002-8474-2276

Ванджурак Р.В. Логіко-методологічні основи розсуду суб'єктів правозастосування.

У пропонованій статті здійснено спробу дослідити розсуд суб'єктів правозастосування в контексті його логіко-методологічних основ. Це зумовлено передусім тим, що при вивченні доступних за темою напрацювань хоч і було встановлено доволі значний діапазон наукових робіт на предмет заданої проблематики, та, поряд з цим, відчувається дефіцит робіт, спрямованих на віднайдення способів, які унеможливають чи хоча б мінімізують негативні прояви розсуду суб'єктів правозастосування при здійсненні ними дискреційних повноважень. У дослідженні відстоюється думка (яка опирається на погляди закордонних та вітчизняних науковців і практиків), що основами розсудових процедур є передусім логіко-методологічні підвалини таких міркувань, бо інакше така дискреція може перетворитися в суб'єктивізм чи навіть у процесуальне свавілля. В результаті проведеного дослідження з'ясовано та сформовано висновок, що розсуд суб'єктів правозастосування має чітко узгоджуватися з логічними принципами побудови міркувань, шляхом забезпечення підвищення ступеня об'єктивності та оптимізації дискреційних рішень, позаяк таке узгодження здатне значно розширити можливості об'єктивізації критеріїв оцінки доказів, упорядкувати процес формування дискреційних рішень та доказовість розсуду суб'єктів правозастосування, заснованих не лише на суб'єктивному внутрішньому переконанні, але й на обґрунтуванні цього переконання об'єктивно-логічним законам раціональності. Стаття є оригінальною, так як розсуд суб'єктів правозастосування досі у такий спосіб ніхто не досліджував й доволі актуальною, адже в юридичних колах вже давно точаться дискусії на предмет необхідності розсуду, як інструменту правозастосування, особливо в наш час, коли суспільство прагне відкритості та зрозумілості того чи іншого рішення. Дослідження має й практичну значущість, бо ж неможливо збагнути той чи інший предмет або явище, якщо вони не пояснені з логічної точки зору. Порушена в цій статті проблематика, вочевидь, повинна стати предметом більш глибокого вивчення на рівні монографічних досліджень й бути приводом для подальших наукових диспутів.

Ключові слова: розсуд, дискреційні повноваження, суб'єкти правозастосування; логіко-методологічні основи; філософія права.

Vandzhurak R.V. Logical and methodological bases of discretion of law enforcement subjects.

The proposed article attempts to investigate the discretion of law enforcement subjects in the context of its logical and methodological foundations. This is due primarily to the fact that when studying the available works on the topic, although a fairly significant range of scientific works on the subject of the given problem was established, along with this, there is a significant shortage of works aimed at finding ways to prevent, or at least minimize, negative manifestations discretion of law enforcement subjects when exercising their discretionary powers. The research advocates the opinion (which is based on the views of foreign and domestic scientists and practitioners) that the basis of discretionary procedures are primarily the logical and methodological foundations of such considerations, because otherwise such discretion can turn into subjectivism or even procedural arbitrariness. As a result of the righteous research, the conclusion was clarified and formed that the judgment of law enforcement subjects should be clearly consistent with the logical principles of reasoning, by ensuring an increase in the degree of objectivity and optimization of discretionary decisions, because such an agreement can significantly expand the possibilities of objectifying the criteria for evaluating evidence, streamline the process of forming discretionary decisions and the evidentiary nature of the judgment of law enforcement subjects, based not only on subjective internal conviction, but also on the substantiation of this conviction by objective-logical laws of rationality. The article is very original, since no one has investigated the discretion of law enforcement subjects in this way until now, and it is quite relevant, since legal circles have long been discussing the need for discretion as a tool of law enforcement,

especially in our time, when society strives for openness and clarity of this or that decision. The research also has great practical significance, because it is impossible to understand this or that subject or phenomenon if they are not explained from a logical point of view. The issues raised in this article should obviously become the subject of deeper study at the level of monographic studies and be a reason for further scientific debates.

Key words: discretion, discretionary powers, subjects of law enforcement; logical and methodological foundations; philosophy of law.

Постановка проблеми. Розсуд представників владних повноважень (суб'єктів правозастосування) завжди викликав жвавий інтерес й навіть провокував дискусії між науковцями та практиками про потребу розсуду, як інструментарію правозастосовної діяльності. Особливої гостроти ці дискусії набули сьогодні, коли суспільство вимагає відкритості та прозорості будь-яких процесів у сфері публічного права.

Попри те, що один табір юридичної думки переконує на відсутності потреби в легітимації розсуду, інший, відстоюючи необхідність дискреційних повноважень, окрім доводів на підтримку розсуду загалом, переймається, зокрема, методикою реалізації цього розсуду в такий спосіб, щоб він не переростав у суб'єктивний волюнтаризм, чи процесуальне свавілля (до речі, противники розсуду про ці ризики вказують у першу чергу).

Не пристаючи до жодної зі сторін зазначеного диспуту, сповідуючи об'єктивність, як необхідний елемент будь-якого дослідження, слід все ж погодитися, що законодавець на нормативному рівні не здатен передбачити абсолютно всі можливі конкретні ситуації з усіма їх особливостями. До того ж чим більш загальний характер має юридична норма, тим ширшим є спектр її можливих інтерпретацій, що, певна річ, викликає потребу у відповідних дискреційних процедурах. Втім, дискреційні повноваження в жодному випадку не мають переростати в процесуальне свавілля, адже у такому випадку втрачається сам сенс в існуванні дискреційних повноважень, бо ж право не в останню чергу покликане бути запобіжником від будь-якого свавілля.

Одним з таких запобіжників є чітка методологія розсудових процедур, заснована на законах логіки. Тож, досліджуючи розсуд крізь призму логіко-методологічних основ, вочевидь, фарватером дослідження має бути віднайдення в цьому контексті способів, які унеможливають, чи хоча б мінімізують негативні прояви розсуду суб'єктів правозастосування при здійсненні ними дискреційних повноважень.

Виходячи з цього, **метою даного дослідження** є аналіз основ розсуду суб'єктів правозастосування в логіко-методологічному аспекті з віднайденням способів удосконалення дискреційних процедур, задля уникнення чи хоч би мінімізації негативних факторів цієї форми правозастосовної діяльності.

Стан опрацювання проблематики. Варто відзначити, що аналіз наукового доробку за темою дає підстави стверджувати, що наразі дедалі ширшого охоплення дослідницьким інтересом набувають питання методології процесуальної діяльності. Це й не дивно, оскільки ефективність дискреції значною мірою залежить від застосовуваних методів розслідування, методів формування та оцінки доказової бази, методів побудови дискреційних міркувань та критеріїв доказового характеру останніх тощо, які значною мірою виходять за межі суто юридичних аспектів, що стосуються, зокрема, нормативних меж застосування розсуду. Зрозумілим є, що у такому разі створюються достатні умови для фактично необмеженого «методологічного анархізму», результатом якого може виявитися настільки ж безмежне дискреційне свавілля. Це зумовлено передусім тим, що суб'єктивні чинники прийняття процесуальних рішень практично не стикаються з «фільтраційним» ефектом об'єктивно-логічних критеріїв доказовості. Тому, в сучасній літературі з'являються роботи (хоча поки що, на жаль, у доволі незначній кількості), у яких представлені розробки методів юридичної аргументації, заснованих саме на згаданих критеріях.

Як слушно зауважив британський дослідник І. Еветт, попри безсумнівну значущість практичного досвіду у сфері процесуальної діяльності та криміналістичних експертиз, суб'єкти такої діяльності повинні не лише фіксувати факти та свідчення, але й передусім бути здатними до логічної, раціональної оцінки їхньої доказової ваги в контексті прозорого набору обставин справи та чітко сформульованих припущень [1, с. 10].

На переконання вітчизняного вченого О.І. Гвоздіка, побудова ефективної стратегії розслідування передбачає, насамперед, розробку загальної моделі організації евристично-пошукової діяльності. Таку модель слід розуміти не як «універсальний засіб», що нівелює потребу у інших загальних та спеціальних методах, а як методологічний фундамент їх системно-координованого застосування. Покладена в основу згаданої моделі логіка раціоналізації слідчих дій має бути зорієнтованою на досягнення функціональної єдності її синхронічного та діахронічного аспектів [2, с. 90-91].

За такими ж принципами уможлиблюється розробка методологічних засобів підвищення ефективності та забезпечення доказового характеру міркувань в процесі формування дискреційних судових рішень. Окрім того, розглядувані методологічні підходи зачіпають питання раціональної координації теоретичних та емпіричних методів, застосовуваних у ході слідчих дій та судового розгляду справ.

Відтак, при дослідженні логіко-методологічних основ розсудових процедур було використано методи дедуктивно-логічного аналізу, ймовірно-статистичних оцінок та аналогії, які забезпечили з одного боку – логічне формування висновків із заданих підстав, з іншого – статистичні узагальнення попереднього досвіду в подібних справах, з третьої сторони – гіпотетичну «екстраполяцію» характеристик розглядуваних раніше справ на подальші подібні випадки. До того ж, у ході дослідження методологічних основ дискреції було використано метод логіко-семантичного аналізу, спрямованого на визначення умов релевантності застосування різнопорядкових та предметно диверсифікованих методик, тим самим розширивши можливості логічної упорядкованості процесу формування дискреційних рішень суб'єктів правозастосування та їх відповідності цільовим характеристикам у розглядуваних правовідносинах.

Виклад основного матеріалу. Як правило, суспільні відносини зазвичай настільки детально врегульовані у законі, що при виникненні правового спору може бути винесено єдине рішення, яке є законним і обґрунтованим. Проте, нескінченне розмаїття життєвих явищ, а, подекуди, і їхня індивідуальна неповторність, не завжди дозволяють законодавцю врегулювати їх шляхом прийняття абсолютно чітких правових норм. Тому, багато правових приписів носять відносний характер, а їх застосування у конкретній ситуації до певної міри залежить від розсуду суб'єктів правозастосування (суддів, прокурорів, слідчих та інших). Також цілком реальними є випадки, коли створена норма права з якихось причин є досить складною для практичного застосування, і це змушує суб'єкта правозастосування вносити у свою діяльність елемент розсуду.

Ведучи мову про методи реалізації дискреційних повноважень, приміром судді, слід насамперед зауважити, що такі методи можна класифікувати на загальні та спеціальні. До останніх, певна річ, належать ті, що застосовуються виключно у юридичній сфері і являють собою методологічний інструментарій вирішення процесуальних питань щодо законних шляхів та засобів досягнення конкретних цілей судового розгляду. Зокрема, у сфері кримінального процесу спеціальні методи добираються відповідно до форми здійснення повноважень суду, що поділяються на наступні категорії застосування розсуду, при: дослідженні доказів; реалізації судового слідства; забезпеченні руху кримінального провадження та здійсненні судового розгляду [3, с. 212]. При цьому, застосування спеціальних методів дискреції нерозривно пов'язане з використанням таких загальних методологічних приймів, як аналіз, синтез, узагальнення, абстрагування, формалізація, дедукція, індукція, аналогія, моделювання тощо.

Зрештою, ця методологічна ієрархія увінчується в загальні критерії раціональності як самих виконуваних процедур, так і способів застосування при цьому загальних та спеціальних методів. Сюди відносяться передусім логічні критерії визначеності, несуперечливості та достатності. На підставі них слід оцінювати наявні у справі докази, отримані на основі цих матеріалів під час судового слідства, а також самі рішення, сформульовані у підсумку судового розгляду. Такі оцінки здійснюються на логіко-методологічному рівні дослідження дискреційних процедур, позаяк розсуд, у першу чергу спрямовується на дослідження наданих доказів в плані їх відповідності встановленому процесуальному порядку. Річ у тім, що на відміну від процедури доведення у точних науках, процесуальне доказування відзначається не лише логічними, але й юридичними умовами прийнятності його здійснення. Тож, якщо при виконанні аргументаційних процедур у неюридичних сферах базовими підставами можуть слугувати будь-які істинні (самоочевидні чи раніше доведені) твердження, то у процесуальному доказуванні відбір, оцінка та перевірка доказів строго регламентуються законом.

В той же час, раціональність будь-якої аргументації (у тому числі й процесуальної) визначається відповідністю низці логічних принципів та правил. Відтак, юридичні умови прийнятності доказових та дискреційних процедур мають бути узгодженими з логічними принципами та правилами. Особливо це стосується доказування у кримінальних справах, що відзначається більш складною структурою та значно ширшим діапазоном процедурних аспектів порівняно з відповідними процесуальними діями у інших галузевих сферах юриспруденції.

Так, наприклад, якщо у адміністративному процесі (згідно зі ст. 72 КАС України) формування доказової бази спрямоване головним чином на отримання будь-яких даних, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, то при розслідуванні кримінальних правопорушень об'єкт доказування охоплює значно ширше коло обставин, серед яких, в силу ч. 1 ст. 91 КПК України, і подія кримінального

правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення), і винуватість обвинуваченого (форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення), і вид та розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням та інше (розмір процесуальних витрат, обтяжуючі та пом'якшуючі обставини, підстави для закриття провадження тощо).

Вже навіть перший пункт зазначеного передбачає не лише встановлення наявності або відсутності факту кримінального правопорушення, а відтворення цілісної динамічної картини розслідуваних подій. При цьому, в логіко-методологічному плані, тут вже неможливо буде обмежитися суто дедуктивним підведенням конкретних обставин розслідуваної справи під загальні визначення норм закону, оскільки принципи логічної дедукції є релевантними виключно по відношенню до синхронних подій (тоді як розгортання картини злочину завжди пов'язане з часо-просторовою динамікою) [4, с. 57]. До того ж, розслідування кримінальних справ пов'язане з висуненням значно жорсткіших умови визнання достовірності наданих доказів [5].

Що ж стосується інших галузей процесуального права, то у їхніх межах не передбачені подібні верифікаційні заходи, а, відповідно, відмінними є й нормативні вимоги до доказової бази. Скажімо, у сфері адміністративного судочинства, згідно зі ст. 75 КАС України, достовірними є докази, на підставі яких можна встановити дійсні обставини справи. Щоправда, тут варто констатувати недостатню логічну виваженість цього визначення, бо з огляду на вказані логічні умови доказовості, для того, щоб обґрунтовано вважати певні обставини справи «дійсними» (істинними), потрібно виходити з достовірних (попередньо доведених) доказів, а не навпаки – визнавати докази достовірними через те, що вони дозволяють пояснити фактичні обставини розслідуваної справи» [4, с. 58].

Крім цього, судова оцінка доказових матеріалів здійснюється з точки зору таких законодавчих вимог, як належність, допустимість, достовірність та достатність (ч. 1 ст. 94 КПК України). Однак варто зауважити, що суддівська оцінка такої значущості доказів пов'язана з ризиком значної міри її суб'єктивності, а тому для нівелювання останньої вбачається за доцільне досліджувати доказову базу насамперед у логічному аспекті, де задаються об'єктивні основи цієї юридичної вимоги. Зокрема, належність доказів з точки зору їхньої вагомості для підтвердження певних обставин розслідуваної справи потребує оцінювання на предмет їхньої відповідності логічним умовам доказової аргументації. Йдеться про те, що докази мають несуперечливим чином вписуватися в систему зібраних та попередньо перевірених фактичних матеріалів, а також сприяти логічній однозначності висновків щодо обставин справи. Адже за умови забезпечення такої «безальтернативності» суттєво звужуються можливості в плані виявлення суб'єктивізму та суддівського свавілля у ході дискреції.

Критеріальна вимога допустимості доказів визначена ст. 86 КПК України. Ця вимога визначається нормативними вимогами щодо належних суб'єктів проведення процесуальних дій, законних джерел даних, які утворюють зміст доказів, процедур виявлення, фіксації, опису, пакування та вилучення доказів у ході кримінального провадження тощо [6, с. 302]. При цьому у кримінальному процесуальному законодавстві досить детально визначаються умови недопустимості доказів (ст. 87, 88, 88¹, 89 КПК України).

При цьому, слід зауважити, що зібрані доказові матеріали можуть цілком відповідати усім переліченим нормативно-правовим вимогам, однак бути при цьому логічно несумісними, а, отже, неприйнятними з точки зору принципів умов раціональності аргументів. Певна річ, що доказова база, котра у своїй сукупності не відповідає критерію логічної несуперечливості (явно чи латентно, формально чи змістовно) не може визнаватися допустимою основою доказових процедур [4, с. 60].

Особливо гострі дискусії у сучасній юридичній науці розгортаються стосовно вимог достовірності та достатності доказів. Це зумовлено тим, що чинне законодавство не містить певних чітко визначених критеріїв дотримання цих вимог, апелюючи виключно до «внутрішнього переконання» суб'єктів прийняття процесуальних рішень (ч. 1 ст. 94 КПК України). Ця обставина з цілком зрозумілих причин викликала критичну реакцію серед дослідників розглядуваної проблематики та юристів-практиків, оскільки «головний недолік внутрішнього переконання – це вплив суб'єктивних факторів на прийняття рішень» [7, с. 326].

Відповідним чином, доволі часто лунає запитання, «як судді насправді пояснюють своє внутрішнє переконання щодо доказів і обставин, які вони підтверджують? «Суд критично оцінив докази» - фраза, яку можна знайти в рішеннях з 2006 року по теперішній час. Найчастіше жодних пояснень, чому суд відхилив певний доказ, немає. «Завдання суду – встановити чи мав місце факт. Встановлюючи наявність або відсутність фактів, суд має свої дії мотивувати та враховувати, що доказування не може ґрунтуватися на припущеннях»¹. Отже, суд не може припускати, що певну обставину доведено. Факт або стався, або його не було. Якщо у суду залишаються сумніви, слід застосувати

¹ Постанови Пленуму ВСУ від 18 грудня 2009 року № 14 «Про судові рішення у цивільній справі».

правила про розподіл тягаря доведення. Якщо сторона, на яку покладено тягар, не виконує його, факт вважається таким, що не доведений і навпаки [8].

Справді, першочерговою логічною вимогою по відношенню до базових підстав побудови будь-якої аргументації є їх безсумнівна істинність. У протилежному разі, не може бути гарантованою істинність обґрунтованого ними висновку, що позбавлятиме таку аргументацію доказового характеру. Однак, з огляду на специфіку доказового процесу в юриспруденції, де, на відміну від строго логічного доведення, далеко не завжди існує можливість такої безсумнівності вже навіть через наявність нормативно визначених процедурних, джерельних, часових та інших рамок, що регламентують виконання процесуальних дій, дискреційна оцінка достовірності доказів, здебільшого, здійснюється на основі відповідних імовірнісних стандартів (як це практикується, зокрема, в системах загального права). Існує думка, що, попри «необхідність загально логічного стандарту доказування в юриспруденції, разом з тим доводиться констатувати його недостатність» [5, с. 89].

До прикладу, у правових системах англо-американського типу для кожної галузі процесуального права встановлюється відповідний «прохідний поріг» у вигляді статистично-ймовірнісного коефіцієнта, значення якого коливаються в діапазоні від 0 до 1 (тобто від «категоричної неприйнятності» до «безсумнівної достовірності») [9]. Приміром, для цивільно-процесуальних спорів цей коефіцієнт має перевищувати поріг 0.5, тоді як для кримінальних справ він має бути якомога ближчим до 1, щоб виключати «розумні сумніви» у достовірності наданих доказів. При цьому, доказовим стандартом, передбаченим для застосування у цивільних судах є «перевага доказів», відомий також як «баланс ймовірностей». Згідно з цим стандартом, доказ приймається, якщо він видається радше істинним, аніж хибним, тобто коли ймовірність його прийнятності перевищує 50%. Стандарти ж доказування у кримінальних судах є більш строгими, де переконливість, як відомо, вимагає, щоб винність була встановлена за межами розумних сумнівів. Але цей зворот мовлення також може бути інтерпретований у термінах ймовірнісного порогу – як такий, що передбачає ймовірність, значно вищу за 50% [10, с. 1193].

Вочевидь, описаний підхід наражається на низку цілком обґрунтованих критичних зауважень. По-перше, не зовсім зрозуміло, як взагалі можна вважати доказом свідчення, достовірність якого є меншою за 100% (тобто є суто гіпотетичною, а тому не може кваліфікуватися як перевірений та підтверджений факт) [4, с. 60]. По-друге, такий підхід до оцінки доказів стикається з так званим «парадоксом кон'юнкції», за яким: позивач виграє справу, коли надані ним докази дозволяють суду оцінити ступінь прийнятності кожного з них ймовірнісним показником, вищим за встановлений «поріг». Проте, ймовірність сукупності двох чи більше доказів (тобто їх кон'юнкції — одночасного визнання) завжди буде меншою за ймовірність кожного з них, взятого окремо. Тож, навіть за умови «прохідної» оцінки кожного з наданих тією чи іншою стороною доказів, ймовірнісний показник їхньої кон'юнкції може виявитися нижчим за встановлений «поріг», а, отже, загалом позиція цієї сторони вважатиметься програшною [11, с. 267-268]. Скажімо, якщо докази A і B, що фігурують у цивільній справі, мають ймовірнісні показники, відповідно, 0.6 та 0.7, (тобто є «прохідними» для цієї галузі процесуального права), то ймовірність їх кон'юнкції $P(A \wedge B) = 0.6 \times 0.7 = 0.42$ (за умови стохастичної незалежності A і B), що є нижчим за встановлений для цивільних судів «прохідний поріг» – 0.5. «Ще більшою мірою це стосується кримінальних справ, де доказові стандарти є значно вищими» [11, с. 268].

Так чи інакше, залежність процесуальних рішень від «особистого бачення» тих, хто їх приймає, не посилаючись при цьому на які-небудь безвідносні критерії, відкриває практично необмежений простір для суддівського суб'єктивізму. До того ж, такий підхід стикається з низкою труднощів логічного порядку.

Так, у більшості випадків у якості базового критерію достатності доказів визнається спроможність прийняття на їхній основі певного (позитивного чи негативного) рішення у справі. Скажімо, у сфері цивільного процесу, визначаючи достатність доказів, суд вирішує, чи є можливість на підставі зібраних по справі доказів зробити висновок про наявність фактів, які належать до предмету доказування, про права і обов'язки сторін [12, с. 494]. Подібним чином, у кримінально-процесуальних справах достатність доказів передбачає наявність у кримінальному провадженні такої сукупності доказів, яка викликає у суб'єкта доказування внутрішню переконаність у достовірному встановленні обставин, що мають значення для кримінального провадження [13, с. 72]. Вочевидь, тут має місце той парадокс, що вирок у справі завжди ухвалюється: обвинувальний – у разі достатності доказів, чи виправдувальний – у разі їх недостатності. Однак, на цій підставі не можна стверджувати, що докази завжди є достатніми, адже, оскільки рішення суду може бути прийняте і у випадку недостатності доказів, тому навряд чи прийнятним з логічної точки зору критерієм їх достатності буде можливість ухвалення рішення у справі.

З огляду на описаний парадокс та з метою його уникнення висловлюються пропозиції щодо визнання у якості показника достатності доказів їх спроможність бути підставами для обґрунтування

не будь-якого, а лише «правильного» висновку. Позаяк жодних формалізованих критеріїв достатності закон не надає, а тому необхідною буде така сукупність доказів, яка надасть можливість зробити правильний висновок про достатність (недостатність) доказів для прийняття того чи іншого рішення у провадженні [14, с. 126-127]. Однак, у цьому разі спостерігається некоректність, відома під назвою «логічного кола в обґрунтуванні», адже для прийняття правильного висновку потрібно мати достатні для цього докази, тоді як достатність доказів інтерпретується можливістю прийняття на їхній основі правильного висновку.

Дещо переконливішою вбачається позиція, згідно з якою при формуванні свого внутрішнього переконання щодо достатності наявних у справі доказів суб'єкти правозастосування мають також ретельно перевірити, чи взаємодоповнюють ці докази один одного, чи відсутні між ними будь-які неузгодженості або суперечності, чи достатньо таких доказів для обґрунтування єдино можливого висновку, який став ціллю (об'єктом) доказування та прийняття відповідного процесуального рішення, а також чи достатньо цих доказів для спростування інших висновків, які найбільш подібні до того, який став підставою для процесуального рішення, чи протилежного висновку тому, що був зроблений [15, с. 114].

Для наявності не лише суб'єктивної впевненості, але й цілком об'єктивних, незалежних від людської волі підстав для переконаності у певному висновку, він має з логічною необхідністю впливати з наявних доказів. Тож, достатні для його прийняття докази повинні бути, достатніми для спростування потенційних альтернатив цьому висновку.

Незважаючи на теоретичну беззаперечність цих міркувань, практичне застосування розглянутого критерію пов'язане з низкою труднощів. Одна (чи не найсуттєвіша) з них полягає в необхідності обґрунтування того, що окреслений діапазон можливих, за досліджуваних умов, варіантів висновків є повним. В іншому разі обґрунтоване відхилення усіх передбачених альтернатив, за винятком однієї з них, не гарантуватиме її істинності. До того ж, із розширенням множини таких альтернатив відчутно знижується практична ефективність описаного методу.

Як видається, конструктивним шляхом подолання цих невизначеностей та суперечностей у підходах до вирішення проблеми критеріїв достатності доказів є звернення до логічних основ аргументаційних процедур. По-перше, саме поняття «достатньої підстави» є одним з фундаментальних понять логіки, а по-друге, логічний аспект дослідження завжди ґрунтується на певних об'єктивних відношеннях між явищами, а також між формами їх мисленнєвого відтворення. Це виправдано, адже становлення та розвиток самої логіки як науки з самого початку були пов'язані з виявленням тих критеріальних схем, на підставі яких можна чітко диференціювати будь-які міркування на коректні та некоректні [16, с. 66].

Говорячи про умови достатності підстав для визнання певного факту, слід відзначити, що це нерозривно пов'язано з відношенням логічного формування, де підстави є достатніми, якщо за умови їхньої істинності розглядуваний наслідок не може бути хибним [17, с. 103]. Для прикладу, речовий доказ, на якому виявлені дактилоскопічні сліди підозрюваного, є достатнім для висновку про наявність його тактильного контакту з цим доказом, оскільки множина випадків, де суб'єкт залишає такі сліди, є підмножиною більш широкої сфери можливих випадків згаданого контакту (адже тактильний контакт з річчю можливий і без залишення слідів на останній, коли ці сліди або знищуються, або суб'єкт користувався рукавичками тощо). Проте залишити дактилоскопічні сліди без тактильного контакту неможливо.

Відповідно, збір доказової бази має бути спрямованим на те, щоб у своїй сукупності вони визначалися на множині випадків, що не перевищує меж сфери визначення відповідного предмета доказування. Методологічне значення такого критерію полягає у тому, що навіть у випадках, коли жоден з доказів прямо не засвідчує істинності обґрунтованого висновку, їхня сукупність може виявитися цілком достатньою для досягнення цієї мети [16, с. 67].

Тому, логіко-методологічні основи дослідження доказів є засобами істотної оптимізації оцінки їх допустимості, належності, достовірності та достатності, що складають необхідні умови для прийняття раціональних та справедливих судових рішень.

У свою чергу методологія здійснення дискреції при формуванні таких рішень також передбачає дотримання низки як юридичних, так і логічних умов. До прикладу, розглядаючи критерії та цільові напрямки застосування розсуду у адміністративному судочинстві (які, до речі, поширюються і на інші галузі правозастосування), Верховний Суд наголошує, що обов'язковою умовою для його застосування є зв'язаність дискреції нормативними актами, що, як наслідок, виключає існування «вільного розсуду» або розсуду за межами закону (права). Орган влади має (= зобов'язаний) здійснювати свою дискрецію відповідно до мети і наданих повноважень та дотримуватися меж дискреції, передбачених законом. Якщо орган влади не виконує цих юридичних зобов'язань, він діє «з помилковим застосуванням дискреції» і, отже, протиправно. Застосовуючи дискрецію,

адміністративні органи мають зважати також на основоположні права людини і громадянина та загальні принципи управління (насамперед, необхідність та пропорційність), які є об'єктивними межами для здійснення дискреції, але водночас і аргументами порівняльного співвідношення (для з'ясування питання, чи не було перевищення або зловживання дискрецією). Їхнє порушення перетворює дискреційне рішення на протиправне [18].

До того ж, Комітет Міністрів Ради Європи сформулював принципи, які слугують змістовними гарантіями ухвалення справедливого рішення. Згідно з цими принципами, здійснюючи дискреційні повноваження адміністративний орган: переслідує лише ту мету, задля якої його наділено такими повноваженнями; дотримується принципу об'єктивності й безсторонності, враховуючи лише ті чинники, які стосуються конкретної справи; дотримується принципу рівності перед законом, не допускаючи несправедливої дискримінації; забезпечує належну рівновагу між несприятливими наслідками, які його рішення може мати для прав, свобод чи інтересів осіб, та переслідуваною при цьому метою; приймає своє рішення в межах строку, прийнятного під кутом зору питання, яке вирішується; забезпечує послідовне застосування загальних адміністративних приписів з одночасним врахуванням конкретних обставин кожної справи. Усі ці принципи – дотримання мети повноваження, безсторонності, рівності та недискримінації, пропорційності, розумності строку, обґрунтованості – втілені в ч. 2 ст. 2 КАС України [18].

Що ж стосується логічного аспекту розсуду при виробленні процесуальних рішень, то слід відзначити, що він, на жаль, не набув у сучасній вітчизняній науковій літературі належної розробки. Це, скоріше за все, пояснюється законодавчим закріпленням «внутрішнього переконання» у якості єдиного джерела та критерію дискреції, що спонукає, здебільшого, до її досліджень у психологічному плані.

У зарубіжній (особливо, англо-американській) юридичній літературі згаданий аспект вже тривалий час доволі активно вивчається. Серед таких досліджень вирізняються дві опозиційні одна одній доктрини – раціоналістична та реалістична. Якщо для першої характерною є схильність до логічного узагальнення та формалізації принципів схем дискреційних міркувань, то друга відзначається відмовою від спроб зведення конкретних ситуацій до будь-яких абстрактних норм та правил. Як відзначав ще наприкінці XIX ст. один з ідеологів правового реалізму О. Голмс, «мова судового рішення – це переважно мова логіки. І логічний метод, і форма лезуть тому прагненню певності та спокою, яке є в кожній людській свідомості. Але певність взагалі є ілюзією, а спокій не є долею людини. За логічною формою приховується дещо невиразне та неусвідомлене, що наводить на думку про вельми відносну цінність та важливість конкуруючих між собою законодавчих положень, але все ж таки насправді являє собою самий корінь і нерв усього процесу судочинства» [19, с. 465-466].

Йдеться про те, що судові рішення, згідно з цією доктриною, набувають своєї чіткої логічної форми лише у кінцевому підсумку дискреції, тоді як сама «іскра», що запалює процес їхнього формування, є «логічно невловимою». Логіка дискреції тут розглядається виключно у тому прагматичному аспекті, що передбачає зосередженість не стільки на процедурах вироблення судових рішень, скільки на врахуванні чинників, від яких залежить їх прийняття. Наразі існує навіть так звана «прагматична доказова доктрина» (відома також як «новий правовий реалізм»), в контексті якої базовим критерієм оптимальності доказового процесу є «економічність» в плані використання певних «раціональних стандартів» і зосередженість переважно на «реальних факторах» прийняття судових рішень. При цьому питання щодо оцінки достовірності та достатності доказів не набуває тут ключової значущості, тоді як основна увага звертається на те, як саме голосуватимуть судді, в залежності від складу суддівської колегії (за гендерними, культурно-національними, расовими та іншими ознаками), типології розглядуваної справи, прецедентів вирішення аналогічних справ тощо [20].

Загалом, правові реалісти завжди намагалися вийти за межі юридичного формалізму в поясненні результатів справ, наголошуючи на невизначеності правової доктрини та використовуваного методу, а, отже, на першорядній важливості уподобань суддів. Вони переконані, що правові норми та методологія не ведуть до певної відповіді у багатьох справах і тому залишають їхнє вирішення виключно на розсуд судді. Дехто навіть скептично ставився до того, що аргументи, наведені у висновках щодо результатів справ, насправді пояснюють, чому і як саме судді ухвалювали свої рішення. Хоча критика реалістами ухвалення судових рішень була добре розвиненою, вона так і залишилася не більше, ніж критикою. З часом для багатьох коментаторів юридичний реалізм став карикатурою, яку запам'ятали виключно через твердження, що результат вирішення справ залежить лише від того, «що суддя їв на сніданок» [21, с. 135-136].

Раціоналістична ж доктрина виходить з тези про те, що свобода вибору в процесі дискреційних міркувань завжди стикається з певними обмеженнями, а тому не є абсолютно непередбачува-

ною та алогічною. Варто при цьому визнати, що «конституції, статuti, нормативні акти та прецедентне право, у той же час, обмежують свободу суддів, хоча й різною мірою в різних ситуаціях. Наприклад, якщо закон штату прямо забороняє вчителям державних шкіл страйкувати, то суду штату буде дуже важко дозволити вчителям страйкувати. Можливо, суд подекуди може виявити певну неясність у статуті або визнати, що статут не відповідає конституції штату, але переважна більшість судів просто дотримуватиметься статуту. До того ж, існуюча ієрархія судової системи є ключовим компонентом судових обмежень, адже з апеляційними судами та Верховним Судом, які мають повноваження змінювати рішення судів нижчої інстанції, ієрархічна судова система забезпечує важливий механізм примусу для забезпечення того, щоб суди нижчої інстанції дотримувалися встановлених правил. Структура судів також впливає на свободу дій окремих суддів [21, с. 148].

Вочевидь, суто раціоналістичний підхід до судової дискреції також не слід абсолютизувати, адже, як було обґрунтовано вище, юридичні міркування здійснюються не лише у площині прагнення їх відповідності дійсному стану речей, але й з точки зору визначення та досягнення певного бажаного упорядкування відносин у соціумі. Як зауважує В. Уокер, «юридичне міркування є прагматичним у тому сенсі, що воно врівноважує «епістемічну мету» права з відповідними «неепістемічними цілями». Епістемічна мета полягає в тому, щоб забезпечити якомога точніші визначення фактів, які підтверджуються наявними законно отриманими доказами. Епістемічна площина права спрямована на істину, але істину, обмежену розумними висновками з доказів. Порівняно з цією епістемічною метою є численні неепістемічні цілі. Деякі з них є загальними для державних установ і процедур (наприклад, процедурна справедливість або адміністративна ефективність), тоді як інші обмежені окремими установами і процедурами (наприклад, забезпечення достатнього постачання електроенергії або підвищення економічної ефективності на ринках цінних паперів). Кожна інституція встановлює власний особливий баланс епістемічних і неепістемічних цілей» [22, с. 1691].

Тож наразі дедалі більшої актуальності набувають так звані «інтегративні підходи» до методології дискреційних міркувань, що ґрунтуються на ідеї взаємоузгодження «фактичного» та «належного».

Разом з цим, слід зауважити, що хоча вибір належить здійснювати серед можливих «законних альтернатив рішення» [23, с. 14], у той же час, суддя не є жорстко обмеженим волею історичного законодавця, іноді «найкраще тлумачення» може вимагати «оновлення» такої волі. Іноді може бути навіть необхідним відійти від ясного, на перший погляд, значення правила – якщо буквальне застосування правила призведе до абсурдних, несправедливих результатів. Часто трапляється, що суддя, вчиняючи добросовісно, свідомо приймає рішення, що суперечить букві закону («*contra legem*»). Як правова доктрина, так і судова практика допускають таку можливість» [24, с. 4].

Більше того, будь-яка дискреція потенційно можлива навіть щодо тих спірних правовідносин, котрі регулюються абсолютно визначеними правовими нормами. Така можливість зумовлена визнанням принципу верховенства права, на підставі якого суддя з метою винесення справедливого рішення має право відступити від чітких однозначних вказівок правових норм і вирішити конкретну справу, керуючись принципами права [25, с. 45].

З іншого боку, принцип верховенства права, закріплений у ст. 8 Конституції України, легітимізує застосування закону, виходячи насамперед з принципу справедливості й дозволяючи відступити від буквального змісту нормативно-правового акта. З таких міркувань «*contra legem*» слід відрізнити від рішення, прийнятого внаслідок відступу від загального змісту норми і встановлення дійсної суті цієї норми у системному зв'язку з іншими юридичними приписами шляхом асоціативного тлумачення [26, с. 118].

У будь-якому випадку дискреційні повноваження не повинні передбачати необмеженої довільності та заангажованості судових рішень. Навіть у разі наявності недостатньо чітких формулювань, прогалин та суперечностей у законодавчій базі, на підставі якої належить вирішувати розглядану справу, суб'єкт правозастосування зобов'язаний надати переконливу аргументацію щодо вимушеності відходу від літери закону з метою дотримання принципу справедливості. При цьому необхідно обґрунтувати, з одного боку, що безпосереднє застосування чинного закону передбачатиме наслідки, логічно несумісні (або ж такі, що у певних відношеннях йдуть у розріз) з умовами дотримання згаданого принципу, з іншого ж боку – потрібно навести достатні підстави для висновку про відповідність цим умовам пропонованого ним рішення, поновлюючи тим самим правову справедливість, яка у даному випадку не забезпечується законом. В іншому разі (коли відступлення від законодавчих положень не супроводжується належною аргументацією з точки зору принципу верховенства права), суб'єкти правозастосування, в першу чергу судді повинні нести юридичну відповідальність за прийняття несправедливих та незаконних рішень.

До речі, така відповідальність донедавна була передбачена навіть КК України. Зокрема, у ст. 375 цього Кодексу зазначалося, що постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови карається обмеженням волі на строк до 5-ти років або

позбавленням волі на строк від 2-х до 5-ти років. Втім, цю статтю було виключено на підставі Закону № 3233-IX від 13 липня 2023 року, мотивуючи це «неможливістю відокремлення умислу від внутрішнього переконання», а, відповідно, невизначеністю поняття «неправосудного рішення».

Конституційний Суд України, наголошуючи на принципі юридичної визначеності, зазначив, що «в ст. 375 Кодексу не встановлено критеріїв, за якими можна визначити, який вирок, рішення, ухвала або постанова судді (суддів) є «неправосудними», а також не розкрито змісту сполучення слів «завідомо неправосудний», що уможлиблює неоднозначне розуміння складу злочину, кваліфікацію якого здійснено за цією нормою. Формулювання диспозиції ст. 375 Кодексу допускає можливість зловживання нею при вчиненні органами досудового розслідування дій, що мають наслідком притягнення до кримінальної відповідальності судді лише за факт постановлення ним судового рішення, яке, за суб'єктивним розумінням слідчого, прокурора або будь-якої іншої особи, є «неправосудним» (зокрема, у разі незгоди з цим рішенням)». Абсолютно аналогічно у цьому випадку у проекті ст. 374-1 КК України не надано однозначної змоги чітко відокремити умисні дії від дій, вчинених за внутрішнім переконанням [27].

Справді, довести наявність умислу у таких діях, здебільшого, не виявляється можливим. Однак, на нашу думку, факт відсутності належної аргументації, приміром у судових рішеннях стосовно мотивів прийнятого дискреційного рішення є цілком встановлюваним і може слугувати підставою для кваліфікації дій судді, принаймні, як «службова недбалість». Особливо це стосується випадків засудження невинних осіб у скоєнні тяжких злочинів.

Тож у диспозиції проекту ст. 374-1 КК України пропонується розмежувати «необґрунтованість судових рішень» та їх «умисне ухвалення з корисливих мотивів», а у разі неспроможності встановлення наявності чи відсутності останнього, кримінальна відповідальність зберігатиметься по відношенню до недбалості в плані обґрунтування рішення з точки зору його законності та принципу справедливості. У свою чергу, придатність такої аргументації визначається не тільки в юридичному, але й, передусім, у логіко-методологічному аспекті.

Висновки. Дослідження розсудових процедур з точки зору узгодження нормативно-правових основ їх здійснення із логічними принципами побудови міркувань є вельми перспективним шляхом забезпечення підвищення ступеня об'єктивності та оптимізації дискреційних рішень. Таке узгодження значно розширить можливості об'єктивізації критеріїв оцінки доказів на предмет їх допустимості, належності, достовірності й достатності, а також дозволить окреслити узагальнену логічну модель, що, у свою чергу, дасть змогу упорядкувати процес формування дискреційних рішень та здійснити їхню відповідність цільовим характеристикам правосуддя. До того ж, за таких умов забезпечується доказовість розсуду суб'єктів правозастосування, заснованих не лише на суб'єктивному внутрішньому переконанні, але й на обґрунтуванні цього переконання його адекватністю об'єктивно-логічним підвалинам раціональності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Evett I. The logical foundations of forensic science: towards reliable knowledge. *Philosophical Transactions of the Royal Society*. 2015. V. 370. P. 1–10. DOI: <http://dx.doi.org/10.1098/rstb.2014.0263>.
2. Гвоздзік О. Логіко-семантичний аспект побудови стратегій розслідування. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2020. № 2. С. 86–92. DOI: <https://doi.org/10.33270/02202002.86>.
3. Торбас О.О. Способи реалізації суддівського розсуду в кримінальному процесі України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. Вип. 1(30). С. 209–212. DOI: [https://doi.org/10.32837/ruuv.v0i1\(30\).547](https://doi.org/10.32837/ruuv.v0i1(30).547).
4. Гвоздік О.І., Старенький О.С. Логіка формування доказової бази в кримінальному провадженні. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2022. № 2(24). С. 56–63. DOI: <https://doi.org/10.33270/02222402.56>.
5. Тягло О. В. Про стандарти доказування. *Форум права*. 2018. № 1. С. 88–94. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.1239007>.
6. Рожнова В.В. Недопустимість доказів у кримінальному провадженні. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ України*. 2013. № 1. С. 301–306.
7. Каліновська А. Оцінка доказів у кримінальному провадженні на стадії досудового розслідування. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 11. С. 323–328.
8. Томаров І. Стандарт доказування: внутрішнє переконання чи баланс вірогідностей. *Юридична Газета*, 21 травня 2019 р. Електронний ресурс: <https://vkr.ua/publication/standart-dokazuvannya-vnutrishnie-perekonannya-chi-balans-virogidnostey>.
9. Enoch D., Fisher T., Spectre L. Statistical evidence, sensitivity and the legal value of knowledge. *Philosophy and Public Affairs*. 2012. Vol. 40. № 3. P. 197–224.

10. Smith M. When does evidence suffice for conviction? *Mind*. 2018. Vol. 127. Issue 508. P. 1193–1218.
11. Pardo M.S. The paradoxes of legal proof: A critical guide. *Boston University Law Review*. 2019. Vol. 99. P. 233–290. DOI: <https://ssrn.com/abstract=3293023>.
12. Комаров В.В. Курс цивільного процесу: підручник / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін.; за ред. В.В. Комарова. Х.: Право, 2011. 1352 с.
13. Деєв М.В. Визначення достатності доказів як складова частина процесу оцінки доказів. *Держава та регіони*. Серія: Право, 2015. № 4 (50). С. 65–74.
14. Мірошніченко Т.М. Щодо питання правової регламентації оцінки доказів у кримінальному процесі. *Перший Харківський кримінальний процесуальний полілог*. 2016. № 1. С. 124–130.
15. Шульгін С. Достатність доказів як підстава прийняття процесуальних рішень слідчим та прокурором. *Право та державне управління*. 2019. № 2 (35). Т. 2. С. 109–116. DOI: <https://doi.org/10.32840/pdu.2-2.16>.
16. Гвоздік О.І. Критерії достатності доказів. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2019. № 2(18). С. 63–70. DOI: <https://doi.org/10.33270/02191802.63>.
17. Vandzhurak, R.V. (2022). Ancient origins of the methodology of modern evidence law. *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs*, 27(2), 99–107. DOI: 10.56215/0122272.99.
18. Блажівська Н. Дискреція в адміністративному судочинстві. *Верховний Суд*. 2020. *Електронний ресурс*: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Prezent_diskrecia.pdf.
19. Holmes O.W. The Path of the Law. *Harvard Law Review*. 1897. Issue 10. P. 457–476.
20. Miles T.J., Sunstein C.R. The New Legal Realism. *University of Chicago Law Review*. 2008. Vol. 75. No. 2. P. 831–851.
21. Drobak J., North D. Understanding Judicial Decision-Making: The Importance of Constraints on Non-Rational Deliberations. *Journal of Law & Policy*. 2008. Vol. 26. P. 131–152.
22. Walker V.R. Discovering the Logic of Legal Reasoning. *Hofstra Law Review*. 2007. Vol. 35. Iss. 4. P. 1687–1708.
23. Барак А. Суддівський розсуд. Київ: Центр учбової літератури, 2022. 320 с.
24. Мірошніченко А.М. Суддівський розсуд, судова помилка та суддівське свавілля (через призму юридичної відповідальності суддів): *науково-практичний посібник*. Київ: Юрінком Інтер, 2020. 117 с.
25. Мельник Г.П. Судовий розсуд (дискреція) як явище правової системи. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки: збірник наукових праць*. 2009. Т. 90. С. 44–47.
26. Самсін І.Л. Способи та межі логічного перетворення тексту актів податкового законодавства при їх тлумаченні. *Збірник наукових праць «Актуальні проблеми держави і права»*. Вип. 39. Одеса: Юрид. Л-ра, 2008. С. 118–127.
27. Ханін С. Кримінальна відповідальність за умисне ухвалення суддею незаконного судового рішення: проект ст. 374-1 ККУ. *Юридична газета online. Всеукраїнське професійне юридичне видання*. 2023. № 13-16 (771-774). <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/kriminalna-vidpovidalnist-za-umisne-uhvalennya-suddeyu-nezakonnogo-sudovogo-rishennya-proekt-st-3741.html>.